

UIT DE INHOUD

PROMOTIE JAAP JAN STEENSMA 06

Op 17 maart promoveerde onze oud-collega Jaap Jan Steensma cum laude aan de Theologische Universiteit Apeldoorn. Dick Sanderman was erbij en brengt verslag uit.

VAN DEVENTER/SMITS-ORGEL MACHAREN GERESTAUREERD 12

In de Sint-Petrus'-Bandenkerk in Macharen (NB) bevindt zich een orgel van de firma Smits, die daarvoor pijpwerk van Matthijs van Deventer hergebruikte. Het instrument is recent gerestaureerd.

MUZIEKBIJLAGE 20

Halverwege de vorige eeuw creëerden dichter Mattheus Verdaasdonk en componist Albert de Klerk het avondlied 'Vriendelijk licht, dat heel de dag'. Kees van Eersel schreef voor ons een vijfdelige bewerking bij dit prachtige gezang.

DE DISPOSITIEVERZAMELING VAN ARIE BOUMAN 23

Sinds kort is de gehele dispositieverzameling van Arie Bouman digitaal beschikbaar. Met dank aan het monnikenwerk van 'organoloog' Jaap Brouwer, die de collectie van Bouman bovendien van annotaties voorzag.

EN VERDER

Actueel	02
Schnitger-orgel Zwolle ontwaakt na zes jaar	04
Excursie Scherpenzeel en Renswoude	08
Een mysterieus orgel in Voerendaal	17
Nolting in Nederland (2)	26
Reflectie	32
Cd's	34
Bladmuziek	36
Wegwijzers	37

In onze volgende nummers onder meer

- Sicco Steendam 50 jaar orgelmaker
- Interview met componist Piet-Jan van Rossum
- *Veni Creator Spiritus* van Hendrik Andriessen

Foto omslag

Het Van Deventer/Smits-orgel in de Sint-Petrus'-Bandenkerk te Macharen.

© Wim van der Ros

06

12

20

23

Schnitger-orgel Zwolle

ontwaakt na zes jaar

Op 28 december 2018 speelde organist Toon Hagen voor 't laatst op het wereldberoemde Schnitger-orgel van de Grote- of St.-Michaëlskerk. Daarna werd het stil, want de orgelmakers Flentrop startten met de grootste restauratie uit de geschiedenis van het Opus Magnum van Schnitger. Dat veel orgelliefhebbers reikhalzend uitzagen naar het moment waarop de eerste klanken na de restauratie te horen zouden zijn, bleek wel toen op 22 maart het gerestaureerde Rugwerk in gebruik werd genomen.

Tekst & fotografie: Dick Sanderman

Voor het evenement moesten (gratis) tickets worden gereserveerd, en enkele dagen voor de presentatie meldde het Academiehuis – zoals de kerk tegenwoordig heet – dat het concert compleet was uitverkocht. Zonder ticket kwam je er niet in, zoals collega Ab Weegenaar aan den lijve ondervond. Het was hem ontgaan dat er gereserveerd moest worden, en hij kon onverrichter zake terug naar Kampen.

Radiopresentator Sander Zwiep was ingehuurd als spreekstalmeester voor deze bijzondere happening. Hij begon met de vraag of er ook organisten in de zaal aanwezig waren. Nou, daar gingen héél wat handen omhoog! Voordat huisorganist Toon Hagen de eerste tonen mocht laten horen, vroeg Sander Zwiep aan Toon of hij het orgel ook als Hauptwerk-sampleset kende. “Zeker, maar die gebruik ik eigenlijk nooit, omdat ik de klank van het echte

orgel in m'n hoofd heb.” Het langverwachte moment brak aan waarop het Rugwerk zich mocht laten horen. Toon Hagen koos de *Arietta* uit *Hexachordum Apollinis* van Pachelbel, een variatiewerk dat veel mogelijkheden biedt om verschillende registraties te laten horen. De eerste tonen van de Prestant 8 vt, mild maar draagkrachtig, maakten meteen grote indruk.

Het Van Deventer/Smits-orgel in Macharen

Eind 2023 werd door Verschuieren Orgelbouw groot onderhoud uitgevoerd aan het bijzondere Van Deventer/Smits-orgel in de Sint-Petrus'-Bandenkerk te Macharen. In 2017 had Rog r van Dijk een instandhoudingsplan geschreven en na een toegewezen SIM-aanvraag konden na geruime tijd de werkzaamheden worden verricht. Opvallend is dat dit orgel geen ingrijpende wijzigingen heeft ondergaan sinds de bouw in 1866.

*Tekst & fotografie: Wim van der Ros
(tenzij anders vermeld)*

De kerk

De kerk in Macharen valt van oudsher – bekend vanaf 1107 – onder de abdij van Sint-Truiden en als zodanig onder het bisdom Luik. In de dertiende eeuw werd het patronaatsrecht – het recht op pastoorbenoemingen – betwist door de graaf van Megen, die het toegewezen kreeg van de bisschop van Luik. Doordat het graafschap soeverein bleef, konden de katholieken hier – in tegenstelling tot in de omtrek – na de reformatie vrij hun geloof belijden, waardoor veel katholieken hierheen trokken. De kerk, daterend uit de vijftiende eeuw, werd in 1832 nog gerestaureerd, maar rond 1860 besloot men een nieuwe kerk te bouwen. Deze neogotische kerk, ontworpen door H. J. van Tulder als basiliek zonder zijbeuken, werd in 1862 in gebruik genomen. Alleen de oude toren bleef staan, en werd verhoogd met een geleding voor het klokkengedeelte en een ingesnoerde naaldspits. In 1973 werd de toren aangewezen als rijksmonument, drie jaar later kreeg de kerk hetzelfde predicaat.

Het Van Deventer-orgel

Waar tot dusver gegevens over een eerder orgel ontbreken, begint voor ons de orgelgeschiedenis in Macharen in 1736. In dat jaar werd hier – in de oude kerk – een orgel geplaatst dat opgehaald werd in Nijmegen, de woonplaats van de orgelmaker Matthijs van Deventer. Onderzoek aan de nog aanwezige lade en het pijpwerk bevestigden hem als de oorspronkelijke bouwer. Matthijs van Deventer, leerling van Matthijs Verhofstadt, bouwde ook orgels van vergelijkbare opzet in de regio, in onder andere Teeffelen (parochiekerk, 1735), Ravenstein (Sint-Lucia-kerk, 1738), Megen (klooster, 1740), en Velp (Sint-Vincentius-kerk, 1755, sinds 1971 in het koor van de Heilige Antonius Abt te Schaijk). In Nijkerk bouwde hij in 1756 in de Grote Kerk zijn opus magnum.

Het instrument voor Macharen was een   nklaviers orgel op viervoets basis, het had drie blaasbalgen en vermoedelijk een aangehangen pedaal. Het was waarschijnlijk uitgevoerd als balustradeorgel met achterkantbespeling. Bekend is dat het orgel van Macharen in 1767 hersteld is door Paulus Marcellisz. van Eijsdonck uit Helmond (later Den Bosch). Hij is waarschijnlijk ook in de leer geweest bij Verhofstadt. Ook zijn zoon Leonard verrichtte hier later werkzaamheden. Begin negentiende eeuw ging het onderhoud van het orgel over op Paulus van Nistelrooij, opgegroeid bij Leonard van Eijsdonck, die zich in 1800 als orgelmaker in Oss had gevestigd. Van hem zijn vanuit het rekeningenboek grotere werkzaamheden bekend uit de jaren 1819, 1834 en 1840. In dat laatste jaar repareerde hij de balgen en verving hij de lederen pulpeten, waarvoor hij een knecht 41 dagen in Macharen in de kost waren. Na de dood van Paulus van Nistelrooij ging het onderhoud van het orgel over op zijn zoon Leonard Aloysius.

Bij de overplaatsing naar de nieuwgebouwde kerk in 1862

Een mysterieus orgel in Voerendaal

In de jaren 2020-2023 is de Sint-Laurentiuskerk in Voerendaal ingrijpend verbouwd. Bij die gelegenheid is ook het orgel compleet gereviseerd. De betrokken adviseur, Marcel Verheggen, heeft de geschiedenis van het orgel onderzocht. Hij wist het contract voor de bouw uit 1844 te achterhalen en ook de offertes voor de vernieuwing in 1859. Toch blijft het instrument met enkele raadsels omgeven.

Tekst & fotografie: Frans Jespers

De kerk van Voerendaal bestaat uit een toren die teruggaat tot de elfde eeuw, een middenschip uit 1840 en een ruim transept en koor die in 1917 werden toegevoegd. De bouw van het orgel volgde op de voltooiing van de nieuwe kerk in 1841. Daarvóór was er een orgel dat voor het eerst is vermeld in 1834, maar waarvan verder niets bekend is. In 1844 sloot het kerkbestuur een contract met de orgelmakers Gebroeders Franssen uit Horst voor de bouw van een nieuw orgel, dat zij een jaar later voltooiden. Dit was gebouwd volgens hun zogenaamde economiesysteem. Het had één klavier met drie werken, maar geen pedaal.

Vermoedelijk kon je met behulp van afsluiters de drie werken oproepen, uitschakelen of combineren. Het contract bevat de hiernaast weergegeven dispositie.

Meteen na oplevering waren er klachten over de te zachte klank, want de gebroeders Franssen beloofden om een paar registers toe te voegen. In het handschrift Broekhuizen (circa 1852) staan bij Voerendaal (V 63) inderdaad een Cornet 4 st discant op het Manuaal en een gedeelde Bourdon 16 vt op het Positief vermeld, terwijl de Clairon en de Viola di Gamba doorlopend heten. Deze vier aanvullingen blijken in 1859 daadwerkelijk aanwezig te zijn.

De Franssens hebben een tiental van deze 'economie-orgels' gebouwd, maar geen enkel heeft de tand des tijds doorstaan. De bouwers probeerden hun systeem geheim te houden. In het contract voor Voerendaal staat dat de bouwers het orgel gedurende vijftien jaar jaarlijks zullen stemmen en eventuele storingen verhelpen, en dat gedurende die tijd niemand anders de orgelkas mag openen.

Pereboom & Leijser

Zodra de termijn van vijftien jaar was verstreken, riep het kerkbestuur andere orgelmakers te hulp om het orgel in orde te krijgen. In 1859 dienden Pereboom & Leijser uit Maastricht twee offertes in. In datzelfde jaar voerden zij het werk uit, wat inhield dat zij in de bestaande kas een nieuwe windvoorziening, dubbellade en

mechanieken aanlegden, een klavier en pedaal toevoegden en voor de dispositie tien bestaande stemmen aanpasten en zes nieuwe plaatsten. Hiervoor moest de kas verdiept worden. De dispositie van 1859 is ongeveer gelijk aan de huidige, maar de beginsituatie van drie registers op het positief is onzeker.

Niet alleen de mechanieken van het economiesysteem van Franssen werden afgekeurd, maar ook de windlade en balgen voldeden blijkbaar niet. Van de Trompet waren alleen de bekens bruikbaar. De Mixtuur kreeg een derde koor, waarvoor flageoletpijpen werden gebruikt. De bas van de Bourdon 16 vt moest nieuw worden gemaakt. De Cornet kreeg er een achtvoetskoor bij.

Aanpassingen en restauratie

In 1884 vond een betaling plaats voor nieuwe pijpen, vermoedelijk een nieuwe Salicional in plaats van de oude (de Viola di Gamba van Franssen). In 1930 vonden weer werkzaamheden plaats. Waarschijnlijk betrof het de vernieuwing van de klaviatuur, uitbreiding van het vrij pedaal met negen tonen met behulp van een pneumatisch laatje, en het stilleggen van de discant van de Clairon en het tertskoor van de Cornet. Voor zover bekend is al dit werk verricht door de firma Pereboom uit Maastricht.

In 1976 kon een restauratie van het orgel uitgevoerd worden door Verschueren te Heythuysen, onder advies van Hans van

Manuaal C-g³

Principal	8 vt
Prestant	4 vt
Octaf	2 vt
Mixtur	2 st
Trompet B/D	8 vt
Claron B	4 vt

Positief

Bourdon B/D	8 vt
Viola di Gamba D	8 vt
Flute douce	4 vt
Flageolet	1 vt

Echo

Flute Echo	4 vt
Octaf	2 vt

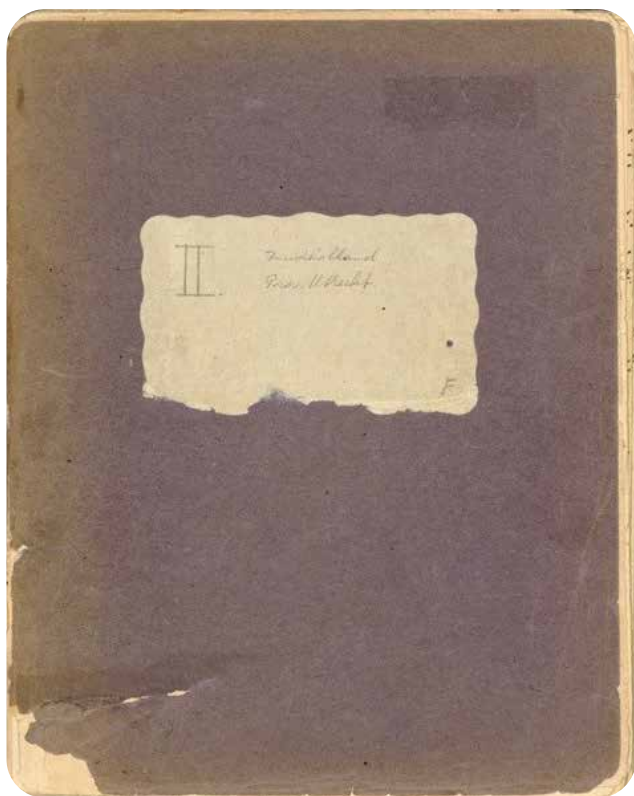
Vriendelijk licht, dat heel de dag - Liedboek 254

Vers 1 C.F. in alt en tenor

Kees van Eersel

♩ = ca 60

The musical score is written for three parts: a treble clef part (likely organ or piano), an alto part, and a tenor part. The key signature is one sharp (F#) and the time signature is 4/4. The tempo is marked as ca 60. The first system shows the treble part with a *p legato* marking, the alto part with a *mp uitk.* marking, and the tenor part with a *p* marking. The second system continues the piece, with the treble part still marked *p legato* and the tenor part marked *p*. The third system shows the treble part with a *p* marking and the tenor part with a *p* marking. The score is written in a clear, legible style with standard musical notation.

Arie Bouman in 1948.

De dispositieverzameling van Arie Bouman

Op de website *Orgels in Drenthe* is sinds kort de geannoteerde dispositieverzameling van Arie Bouman (1911-1999) te vinden. Dat is in overwegende mate te danken aan de inspanningen van Jaap Brouwer uit het Groningse Winsum, die hiervoor werkelijk monnikenwerk heeft verricht.

Tekst: Joost van Beek

Jaap Brouwer (*1952) was tijdens zijn werkzame leven adviseur informatiebeveiliging bij de rijksoverheid. Organist was hij achtereenvolgens in Scheveningen, Winsum en Adorp. Hij publiceerde in diverse media, waaronder dit blad, over organologische onderwerpen. In 2016 promoveerde hij in Leiden op het orgeladviseurschap van de Groninger organist Johan van Meurs. Hij heeft al zijn hele leven iets met dispositieverzamelingen.

"Al in de zestiger jaren raadpleegde ik een dispositieverzameling in de collectie van het Gemeentemuseum in Den Haag, dat

tegenwoordig trouwens Kunstmuseum heet. Omdat ik toen nog een broekie was, ging dat raadplegen onder het strenge en toeziende oog van de zoon van de intussen overleden opsteller. En hoewel op internet en in de steeds uitdijende hoeveelheid boeken over orgels heel veel informatie te vinden is, is het raadplegen van dit soort collecties schatgraven, omdat er altijd weer zaken in te vinden zijn die nergens anders vermeld staan. Nederland kent een fors aantal dispositieverzamelingen. Een aantal is beschikbaar in boekvorm of digitaal, maar vele andere helaas nog niet. Van een enkele verzameling is zelfs onbekend waar die zich momenteel bevindt."

Als onderdeel van zijn proefschrift publiceerde Jaap de geannoteerde dispositieverzameling van Johan van Meurs (1903-1986)¹, kort daarna gevolgd door die van Loek Boogert (1931)². "Dispositieverzamelingen hebben waarde op verschillende abstractieniveaus. Ze geven, afhankelijk van hun grootte, op internationale, nationale dan wel lokale schaal de stand van zaken op een bepaald moment weer. Ze spelen een rol bij het snel in beeld krijgen van de werkzaamheden van individuele orgelmakers, ze vullen mogelijke leemten op in archieven en spelen een rol bij determinatie van gebruikte instrumenten waarvan de herkomst niet (dan wel

2

Nolting in Nederland

In een driedelig artikel gaat Frans Jespers in op de orgelmaker Daniël Nolting. Dit tweede deel belicht een aantal bouwtechnische aspecten en de betekenis van Nolting voor de Nederlandse orgelbouw.

Tekst: Frans Jespers

Bouwstijl

Zoals in het vorige nummer aangegeven zijn er van Nolting & Zoon ruim dertig disposities bekend. Die volgen een vast basispatroon en kennen daarbinnen enige varianten. De orgels met één klavier kunnen een bezetting tot 12 registers krijgen en bestaan uit een prestantenchoor 8, 4, 3, en 2 vt plus Mixtuur en eventueel Cimbal, daarnaast fluiten 8 (zowel wijd als eng), 4 en 2 vt, Viola di Gamba en tongwerk (Trompet of Kromhoorn).

Er is maar één eenklaviers orgel met een Bourdon 16 vt en naast de Trompet een Fagot 16 vt discant. Soms komt naast de Mixtuur in plaats van de Cimbal een Cornet discant voor, de laatste keer in 1816. Als hulpregister is een tremulant aanwezig. Op orgels met twee klavieren is het patroon van het Manuaal uitgebreid met een Bourdon 16 vt of Prestant 16 vt en komen geregeld twee tongwerken voor: Trompet 8 vt en Fagot 16 vt.

Op het positief is er een prestantenchoor 8, 4 en 2 vt plus Mixtuur/Flageolet 1 vt (op kleinere orgels 8 discant, 4 en 2 vt of 4 en 2 vt), een fluitenchoor 8, 4 en 1 1/2 vt, en een Vox humana of Kromhoorn, soms allebei. De varianten bestaan erin dat op kleinere orgels de Quint 3 vt soms een fluit is en geen prestant, en dat er op het Manuaal een enkele keer een Terts voorkomt, zelfs naast de Cornet. De Fluit 4 vt heet soms Flute douce, de Fluit 2 vt soms Nachthoorn, Openfluit of Primofluit. In Den Bosch was een Carillon discant gepland. De tremulant werkt op het positief. Er is maar één voorstel voor een vrij pedaal bekend, voor Den Bosch. De twee Fluto's daarop zijn blijkbaar bedoeld als open fluit, dus wijde prestant.

De bouwstijl die hieruit naar voren komt is classicistisch, met ferme en hoogliggende vulstemmen, nog andere hoge registers, plus een stevige tongwerkbezetting. Waar andere classicistische orgelmakers meer tertsregisters en solofluiten opnemen, beperkt Nolting zich tot quinten en het duo Bourdon-Quintadeen. Een ontwikkeling in de disposities valt tussen 1785 en 1845 nauwelijks te bespeuren. De Cornet en de Terts komen na 1816 niet meer voor. In 1828 verschijnt voor het eerst de Flute travers 8 vt discant.

Gezien tegen een wat bredere achtergrond is het classicisme van Nolting & Zoon een synthese van het Westfaalse en het Franse vroege classicisme. Courtain had deze synthese bedacht en Nolting nam zijn dispooneerpatroon onverkort over. Dat was niet zuiver laatbarok Frans in de lijn van Dom Bédos, maar classicistisch, namelijk met minder tertsregisters, wel met toevoeging van Viola di Gamba en Flûte travers, en op het hoofdwerk de combinatie van Fagot 16 vt en Trompet 8 vt. Bij Nolting leveren vooral de hoge ligging van de vulstemmen en de schittering van de vurige Franse tongwerken een briljante plenumklank op, die met de zestienvoetsregisters erbij nog flink wat breedte krijgt. De Franse achtergrond is ook zichtbaar in de aanduiding van de Gedekt 8 vt, die altijd 'Bourdon'

Het Nolting-orgel in de Sint-Oswalduskerk te Zeddam.

Deze rubriek is bedoeld voor orgelconcerten, al of niet met medewerking van solisten en/of koor.

Opgave: per e-mail aan Adrie van Manen, concerten.orgelvriend@gmail.com. De deadlines vindt u op de colofonpagina.

Kosten plaatsing: € 2,50 per concert. Het verschuldigde bedrag dient na bevestiging te worden overgemaakt naar NL57 INGB 0663 1548 20 t.n.v. Stichting De Orgelvriend, met vermelding van de concertplaats.

ALPHEN AAN DEN RIJN

Adventskerk

- 3 mei 12.30 u Simon Stelling
3 mei 16.00 u Simon Stelling, m.m.v.
Eline Welle (mezzo-sopraan)
4 mei 20.45 u Simon Stelling, m.m.v. Arti
(dodenherdenking)
10 mei 12.30 u Alexander Schippers
16 mei 20.15 u Simon Stelling, m.m.v. Arti
(bevrijdingsconcert)

AMERSFOORT

Grote of Sint-Joriskerk

- 3 mei 20.00 u Rien Donkersloot,
'Pasen en 4/5 mei'
29 mei 15.30 u Minne Veldman

Kapel 'De Armen de Poth'

- 24 mei 20.00 u Willem van Twillert,
m.m.v. koor Chantatouille o.l.v.
Karel Smit
25 mei 16.00 u Willem van Twillert,
m.m.v. koor Chantatouille o.l.v.
Karel Smit

AMSTERDAM

De Duif, 16.00 u

- 18 mei Peter van der Zwaag

Nieuwe Kerk, 20.00 u

- 13 mei Bernard Winsemius

Ronde Lutherse Kerk, 16.00 u

- 25 mei Geerten van de Wetering, m.m.v.
Elma Dekker (sopraan)

AXEL

Nederlands Gereformeerde Kerk, 19.30 u

- 26 apr Willem Dekker, Oranje-samenzang
o.l.v. Willy van Zweden
31 mei Peter Eilander

BENNEKOM

Oude of Sint-Alexanderkerk, 16.00 u

- 24 mei Gerrit Christiaan de Gier, m.m.v.
Regina Ederveen (harp)

BERKEL EN RODENRIJS

Dorpskerk, 20.00 u

- 23 mei Orthulf Prunner (Oostenrijk)

CAPELLE AAN DEN IJSSEL

Dorpskerk, 20.00 u

- 29 mei Cees van der Slik, Hemelvaartsdag

DELFT

Maria van Jessekerk, 15.00 u

- 4 mei Petra Veenswijk, m.m.v. groot
mannenkoor o.l.v. Steven van
Wieren; *Requiem* van Perosi

- 25 mei Jan Hoegee

Nieuwe Kerk, 20.00 u

- 9 mei Victor Baena de la Torre

Oude Kerk, 20.00 u

- 2 mei Thomas Ospital
16 mei Bas de Vroome

DEN HAAG

Evangelisch-Lutherse Kerk

- 24 mei 15.30 u Aarnoud de Groen en
Sander van den Houten
31 mei 15.30 u Matthew Jorysz
7 juni 21.37 u Sander van den Houten,
Bach-concert

Gotische Zaal, 12.45 u

- 14 mei Jos van der Kooy, m.m.v.
Allison Smith (blokfluit),
'Voorjaar en vogels'

TOEGELICHT I

'In de geest van Bach'

De twee Groningse hoofdkerken slaan de handen ineen met een speciale serie van vier orgelconcerten vóór en na de zomer. Op de monumentale orgels van de Akerk en Martiniker worden alle belangrijke orgelwerken van Felix Mendelssohn en Robert Schumann ten gehore gebracht. Mendelssohn kwam al heel vroeg in aanraking met de werken van Bach en stond meteen in vuur en vlam. Niet alleen zette hij zich zijn hele (korte) leven in voor de renaissance van Bachs werken, maar ook liet hij zich in zijn eigen orgelwerken inspireren door Bach, zonder ooit zijn eigen identiteit prijs te geven. Mendelssohn stak vele collega's aan met dit Bach-virus, onder wie Schumann, Brahms en Liszt. In deze vier concerten is Bach als 'geestelijk vader' nooit ver weg.

De Groninger organist Jan (Johannes) Worp ging in 1852 studeren aan het nieuwe Conservatorium van Leipzig, toentertijd hét Mekka van de Westerse muziek. Hij wilde als componist alles weten van de nieuwe stijl van Mendelssohn en Schumann en als organist wilde hij les hebben van de toenmalige Leipziger Bach-specialisten. Als bonus in de serie klinken zijn twee *Fantasieën voor orgel*. Als enige organist ooit was hij werkzaam in zowel de Akerk als de Martiniker.

Erwin Wiersinga verzorgt op vrijdag 30 mei de aftrap in de Martiniker. De overige concerten zijn op zondag 22 juni (Akerk door Peter Westerbrink), zaterdag 27 september (Martiniker door Leo van Doeselaar), en zondag 9 november (Akerk door Leonore Lub).